

ЛЕКСИКА ПАСИВНОГ ФОНДА У ОДАБРАНИМ ДЕЛИМА ИВЕ АНДРИЋА¹

САЖЕТАК

Овим радом обухваћена је архаична и историјска лексика у одабрани делима (*Проклета авлија*, *Аникина времена*, *Мара милосница*) Иве Андрића. Најпре је пажња посвећена одређењу архаизама и историцизама, затим је посматран њихов статус у речницима, начин на који су им лексикографи приступили, а потом је анализирана њихова употребна и стилска вредност у одабраним текстовима. Анализа је показала да употребна вредност овог типа лексике у посматраним делима И. Андрића није увек у сагласности са статусом који јој додељују дескриптивни речници српског језика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: архаизам, историцизам, семантика, стил, лексикологија.

1. Уводне напомене

Лексикон српског језика чине јединице које се међусобно разликују према пореклу, домену употребе, дистрибуцији и сл. Његову окосницу чини слој наслеђен из различитих периода развоја језика: од индоевропске прајезичке епохе преко прасловенске све до предстандардне и стандардне епохе развоја књижевног језика (Мелвингер 1984: 53). Како је лексикон динамична категорија, што значи да прати друштвене, политичке, културне и друге промене говорне заједнице којој припада, у њему се може уочити двојака тенденција – појављивање нових речи и излажење застарелих речи из употребе. На тај начин настају активни и пасивни лексички фонд, при чему се под првим подразумевају лексичке јединице које су разумљиве, јасне и сувисле сваком говорнику књижевног језика и које денотирају појмове и појаве актуелне у одређеном друштвено-политичком контексту; на супрот томе, пасивни фонд обухвата све оне речи, окарактерисане као застареле, које су скрајнуте или измештене из опште употребне сфере „јер су појаве у друштву које оне означају преживјеле, ишчезле, неактуалне, периферне” (Мелвингер 1984: 54–68).

Предмет овог истраживања јесте лексика која је са синхроног становишта стандардног српског језика перципирана као застарела с обзиром на сферу

¹ Овај рад је настао на основу истраживања које је ауторка спровела у оквиру курса на докторским студијама *Језик и књижевност* Филозофског факултета у Новом Саду.

употребе (Станојчић, Поповић 2008: 180), а у коју укључујемо архаизме и историчизме. Циљ је да се на основу опште лексиколошке литературе и лексикографске обраде опише статус ових јединица у језику и да се на одабраним примерима покаже њихова употребна и стилска вредност. Грађа је ексцерпирана из следећих дела Иве Андрића: *Проклета авлија*, *Аникина времена* и *Мара Милосница*, за које се претпоставило да ће, с обзиром на друштвено-историјски контекст осветљен у њима и пишећем стваралачки маневар, управо укључити овај тип лексике. За сваку ексцерпирану лексему провераван је њен статус у следећим речницима: *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске (РМС), *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности (РСАНУ), *Речник српског језика* Матице српске (РСЈ), док је као контролни послужио речник *Турцизми у српскохрватском језику* Абдулаха Шкаљића.

2. О пасивном лексичком фонду

Према мишљењу Јасне Мелвингер (1984), нестајање речи је сложен и спор процес и у њему речи се прво заборављају па тек онда повлаче из језика. Она истиче два разлога због којих долази до тога: први је „зато што нестају предмети, појаве, појмови које оне означају”, а други „зато што их потискују и замјењују друге ријечи истог значења” (Мелвингер 1984: 68–69). У првом случају то је лексички слој који називамо историцизмима, а у другом то су архаизми. Д. Шипка подвлачи врсту маркираности према којој се архаизми разликују од историцизама – код архаизама она се остварује на формалном и на семасиолошком плану, док је код историцизама узрок ономасиолошке природе, при чему је категорија (не)стандарности основа маркираности (Шипка 2006: 81). Према С. Ристић (2006: 94) архаизми и историцизми издвајају се као засебан тип лексике на основу друштвено-историјског критерија.²

Речници лингвистичких теримна (Simeon 1969; Ахманова 1966) дају следеће дефиниције архаизама: то су речи које су у савременом језику истиснуте из активне употребе, припадале су неком раздобљу у прошлости, али је њихова појава у данашњем језику ограничена на стилску маркираност. Када имамо то на уму, за лексикографе је од великог значаја, приликом обраде архаизама у првом реду, али и историцизама, утврђивање недвосмислених критеријума при квалификавању лексике као *архаичне*, при чему се мора узети у обзир сродна застарела лексика и целокупан синхронијски лексички систем језика. „Део ове лексике репродукује се из дијалеката, страних речи, црквенословенског, рускословенског и др., или је направљен према неком од ових језика” (Радовић-Тешић 1982: 257). Приликом одређивања степена архаичности, према М.

² Поред њега, постоје још функционално-стилски и комуникативни (Ристић 2006: 94).

Радовић-Тешић, треба водити рачуна о месту одређене речи у номинационом систему једног језика, затим о њеној претходној распрострањености и о томе колико је дуго та реч била у саставу активне лексике некада и да ли постоји прозирна и непосредна спона са сродним речима. Када су у питању историцизми,³ М. Радовић-Тешић напомиње да су то речи које „више не постоје, а припадали су одређеној историјској епоси, те у језику служе као номинационо средство за именовање данас непостојећих појава, предмета, ствари итд. и срећу се [...] у књижевним делима чија је радња везана за неку историјску епоху” (Радовић-Тешић 1982: 258). У РСАНУ као историцизми квалификоване су лексеме које се односе: а) на дужности, звања, титуле актуелне за неки историјски период; б) на ишчезле предмете, новац, накит и сл.; в) на разнородне предмете и појаве који припадају различитим тематским скупинама.

И историцизми и архаизми су употребно ограничени на писане језичке форме и обављају различите функције: архаизми имају само стилску функцију, а историцизми – номинациону. У језику лепе књижевности користе се као стилска средства за приказивање историјских догађаја, при чему се постиже аутентичност и сугестивност самог дела (уп. Мелвингер 1984; Станојчић, Поповић 2008). Један од наших постављених задатака управо је тај – приказ улоге историјске и архаичне лексике при језичком уобличавању Андрићевих текстова.

3. О Андрићу и одабраним делима

Питање виталности и дуговечности великих дела светске баштине, чији се аутори баве архетипским проблемима, неминовно се намеће када се у центар истраживања поставља опус великана као што је наш нобеловац Иво Андрић. Писац српског модернизма окренут ка идеји јужнословенског националног уједињења и уједињујућа личност интеркултуралних феномена, егзистира готово у сваком нараштају последњих деценија (Палавестра 1991). Својом широком и разнородном тематском лепезом до танчина осликава расцеп у души балканског човека. Правећи многоструке синтезе традиције, културе, народног предања и епског наслеђа, приказује односе на Балкану под турским управом. Лаконски и језгровито приказује суштину трагичног балканског архетипа о тамном вилајету „где је свака одлука погрешна: ако узмеш, покајаћеш се; ако не узмеш, покајаћеш се” (Палавестра 1991: 79). Поштујући историјске оквире, приповеда о несрећи једног народа који је на раскрсници – остављен између Истока и Запада – Азије и Европе. Припадник је авангардног поколења српско-хрватског интелектуалног кружока у првој половини XX века, које покушава

³ Речник лингвистичких назива Рикарда Симеона не бележи такав назив за овај термин, али то не значи нужно да не постоји у речнику неко друго термилошко одређење датог појма.

да распламса идеје југословенског јединства. Рано напустивши поезију, прелази на „симболистичку причу са историјским оквиром и оријенталним костимом” (Палавестра 1991: 83). Тежишна мисао изабраних дела јесте колизија, судар, умрежавање и прожимање два различита и непомирљива света, без обзира на начин на који долази до тог сукоба. У том погледу код Андрића преовладава историјска свест која би требало да нас усмери ка грађењу мостова, окрепи, отрезни и устоличи у толеранцији, прихватању различитости и непознатог.

У његовом целокупном делу сусрећу се токови Оријента и Европе, а то је превасходно наглашено употребом лексике страног порекла, у првом реду турцизама (Ђинђић, Радоњић 2012). Управо ти небројиви елементи оријентализма уткани су у материјално и духовно ткиво Босне, главног топоса у Андрићевим приповеткама и осталим делима. Приповетке (између осталих ту припадају и *Анкина времена* и *Мара милосница*) које настају између два светска рата књижевни критичари сврставају у фазу Андрићевог стваралаштва за коју је карактеристичан комплекснији тип новелистичке структуре. У тим приповеткама психолошки профили дати су у односу на социјално-историјски контекст, док су индивидуалне судбине илустроване породичним сагама које понекад наткриљују догађаје ширег историјског значаја (Деретић 2007: 1116–1117). Приповетка *Мара милосница* објављена је 1926. године, док је приповетка *Анкина времена* први пут у целости штампана 1931. *Проклета авлија*, обимом невелико дело које ћемо, у складу са мишљењима која преовладавају, а и са самим Андрићевим ставом, одредити као повест, једно је од најчешће објављиваних дела како код нас, тако и у свету. Генеза овог дела започиње 1928. за време пишевог службовања у Мадриду, а објављена је први пут 1954. године (Цацић 1992: 25–27). Будући да су радње и окоснице ова три дела смештене у прошлост, не чуди појава архаичне и историјске лексике као једног од стилских маневара аутора, а та стилска устројења биће тема у другом делу анализе.

4. Место пасивне лексике у речницима

У РСАНУ застарела лексика носи следеће квалификаторе: заст. (застарело), арх. (архаизам), ист. (историја, историјски), цсл. (црквенословенски), рсл. (рускословенски), ссл. (српскословенски). Овај речник својим опсегом обухвата лексичко благо традиционално-књижевног и општекултурног домена српскохрватског језика XIX и XX века; зато је и неминовно да садржи онај део лексике која је за данашњег корисника стандардног српског језика неактуелна, непозната и непрозирна. У Упутствима за израду Речника САНУ истакнуто је да не треба „мешати застареле речи са застарелим појмовима”, нпр. ако неки појам припада историји (*беглук*), а данас више није у употреби дати термин за

одговарајући денотат, одредничка реч ће бити обележена квалификатором *ист.* Као што ће се видети и у попису наше историјске лексичке грађе, приметно је да не постоје синоними у српском (српскохрватском) језику при дефинисању историцизама. У тој дефиницији најчешће је садржана нека темпорална или каква друга одредба која смешта појам и реч у одређени период или се то, по правилу, постиже употребом претериталног глаголског облика у лексикографском опису.

Готово идентична ситуација је и у РМС, као и у једнотомнику МС, приликом обележавања историјске и архаичне лексике. Нема евидентних одступања, осим у погледу избора лексика која се на тај начин квалификује. С тим у вези нужно је дати додатна објашњења за употребу термина застарела реч и архаизам у лексиколошкој теорији и скраћеница заст. и арх. при идентификацији пасивне лексике у лексикографској пракси. Лексиколошка теорија прави разлику између застареле речи и архаизма утолико што „архаизам јесте застарела реч, али није свака застарела реч архаизам” (Радовић-Теших 1982: 261).

У грађи су забележене 62 лексеме које припадају пасивном лексичком фонду. Ослањајући се на лексикографска решења у одговарајућим речницима, као застареле и архаичне издвојићемо следеће лексеме и њихова значења:

(*х*)*азна* ‘благајна, ризница, каса’, *алак* ‘јуришати, нападати, гонити вичући’, *Арнаутин* ‘Албанац’, *баца* ‘удубљење у зиду, слепи прозор’, *вид* ‘видело’, *вилајет* ‘крај, област; народ, становништво’, *газија* ‘онај који се размеће, разметљивац’, *глоба* ‘новчана казна, заплена, наплата, дажбина’, *глобити* ‘кажњавати глобом; наметати дажбине; одузимати имовину, новац, пљачкати’, *грошњак* (*грошанац*) ‘оно што стаје или вреди грош’, *дегенек* ‘нарочита палица, врста пендрека коју су носили некадашњи турски пандури и стражари’, *дунђер(ин)* ‘дрводеља, тесар’, *душеклук* ‘ормар за остављање постељине’, *зипт* ‘строга утврђен ред, дисциплина, стега’, *зембиљ* ‘торба или мрежа за ношење мање количине намирница’, *јатаковање* ‘скривање и помагање људима прогоњених од власти’, *колан* ‘у женској народној ношњи украсни појас који се спреда закопчава пафтама, тканица’, *конак* ‘коначиште, ноћиште’, *механа* ‘крчма, гостионица, кафана’, *механски* ‘кафански’, *Мисирка* ‘Египћанка’, *одежда* ‘свечана хаљина’, *отешчати* ‘отежати’, *отешчан* ‘отежан’, *Стамбол* ‘Цариград, Истанбул’, *табија* ‘тврђава, утврда, утврђење с топовима’, *теркија* ‘нарочито упакован коњаников пртљаг, учвршћен каишевима за облучје седла; каиш, ремен којим се тај пртљаг учвршћује’.

Као историјске у речницима су оквалификоване следеће лексеме:

ага ‘нижи властелин, племић у Босни за време турске владавине; војни старешина’, *аскер* ‘војник’, *бег* ‘заповедник, управник једне области, господар’, *бир* ‘годишња плата у намирницима или у новцу који су се давали свештеницима’, *валија* ‘паша, војно-административни управник у Турској царевини’, *везир* ‘титула високог државног чиновника на Истоку; султанов

намесник', *витез* 'члан нарочите средњовековне војне или полувојне организације', *галија* 'средњовековна ратна лађа, старински брод на весла и на једра', *грош* 'врста пореза за време турске владавине', *гувернер* 'управник, намесник једне покрајине, области', *дењак* 'стара мера за тежину, четвртина грама', *Диван* 'царско или везирно веће (у некадашњој Турској), већница, скупштина', *еснаф* 'организација, удружење занатлија истих или сродних струка ради регулисања и унапређења занатске производње, заштите сталешких интереса, међусобне помоћи', *занџија* 'чувар јавног реда, редар', *јатак* 'онај који скрива људе прогоњене од власти, односи им храну и обавештава од опасности', *јегер* 'припадник бивше аустроугарске пешадије специјално опремљене за операције у планинским пределима', *кадија* 'судија који суди по шеријатском праву', *кадилук* 'управна јединица, подручје једног кадије', *ка(ј)има* 'врста турског папирног новца у Отоманском царству', *кајмакам* 'заступник везира или валије у једном управном подручју или на некој дужности, намесник', *каурин/каурим* 'назив (често погрдан) за припаднике друге вере, човека из другог краја и сл.', *кмет* 'лично слободан сељак, али беземљаш који је живео на земљи свог господара (властелина, спахије) и давао му део од прихода и радну снагу; рајетин, чифчија', *конзул* 'највиши државни функционер у неким републиканским системима', *кулук* 'радна обавеза полуслобођених сељака према феудалном господару или спахији', *низам* 'регуларна оперативна војска у Турској царевини, установљена 1826. године после укидања јаничара', *ока* 'стара мера за течност, запремину и тежину (1,28 кг)', *Османлија* 'назив који се употребљавао за Турке од 14. до почетка 20. века, а у изворном значењу назив за династију турског султана', *паша* 'титула високих војних и цивилних достојанственика у Османском царству и неким другим муслиманским државама; особа, носилац те титуле', *пашалук* 'територијална јединица у Османлијској царевини под управом паше', *педаљ* 'стара мера за дужину (одговара размаку између врха палца и врха средњег или малог прста у испруженом положају)', *раја* 'покорени турски поданици који нису муслимани и који плаћају данак; такав појединац, рајетин', *срез* 'административно-територијална јединица која је обухватала више општина', *фрајкор* 'добровољачки одреди састављени од Срба војника у аустро-турском рату (1788–1790), познатом под именом Кочина крајина', *хајдук* 'одметник од турске власти и члан дружина које су штитиле народ борећи се против турског насиља', *халиф(а)* 'калифа врховни муслимански поглавар у арапским државама који је имао државну и световну власт; титула турских султана', *хан* 'гостионица, крчма (у граду или на друму која је служила као свратиште и коначиште за путнике)', *харамија* 'турски разбојник, лако наоружан војник, хајдук'.

Посматрајући дефиниције архаично одређене лексике, учачамо следеће последности: архаизам се објашњава или синонимном речју, разумљивом корисницима савременог српског језика, или је одређен помоћу синтагме односно реченице. Дакле, то су управо оне речи које су престале да се употребљавају у стандардном језику зато што су их замениле друге речи за означавање истих

појмова, предмета, особина итд. Тако је турцизам *хазна* замењен речима ‘благајна, ризница, каса’; *Мисирка* је замењена ‘Египћанком’; *зант* је ‘дисциплина, стега, ред’; док у данашњем језику постоје ‘тврђава, утврда’ за оно што је некада било именовано лексемом *табија*. За неке архаизме у савременом језику нема једнолексемских еквивалената, него су објашњења описна, нпр. уместо лексеме *одежда* може се употребити само шира квалификација – ‘свечано одело средњовековних владара, витезова; свечана хаљина’, дакле, оно што би у ширем смислу одговарало називу *одећа*.

Историцизми, на другој страни, немају синониме у савременом језику, па су њихове дефиниције дескриптивно-експликативног карактера, при чему денотирају, као што је већ раније истакнуто, предмете, појаве, појмове који више не постоје, а припадају одређеној историјској епоси. У погледу денотације, ове речи се понашају слично терминима, а многе од њих заиста то и јесу, и то у домену историје – нпр. *низам* ‘регуларна оперативна војска у Турској царевини, установљена 1826. године после укидање јаничара’ или *кулук* ‘радна обавеза полуослобођених сељака према феудалном господару или спахији; обавеза личног неплаћеног рада на изградњи путева’ и сл.

При устројавању дефиниција архаизама и историцизама постоје, међутим, извесне недоследности. У коликој (не)корелацији стоје лексиколошка теорија и лексикографска пракса, можда је најбоље показати управо на примерима архаичне и историјске лексике. Тако је лексема *зант* у РСАНУ оквалификована као застарела, док је *зантџи* у истом том речнику додељен статус покрајинског историцизма. Разлог неистоветне обраде јединица из истог деривационог гнезда највероватније лежи у томе што је именицом *зантџија* денотирана нека врста звања или професије, чиме је њено значење спецификовано, блиско терминолошком, а то је основна одлика овог типа пасивне лексике, док је лексема *зант* део општег лексичког фонда. Даље, код пара *јатак – јатаковање*, такође, учачамо да је први члан одређен као историцизам, док се за глаголску именицу наводи квалификатор застарело. И ово се може објаснити тенденцијом глагола и именице деривираних од њега ка уопштавању семантике и преласку у општи лексички фонд. Именица *миралај* у *Речнику* Матице српске оквалификована је као застарела, док јој је у *Речнику* Српске академија наука и уметности додељен статус историцизма, при чему, у оба речника, у дефиницији наилазимо слична објашњења којима се наведени денотат одређује као чин у војној хијерархији. Лексемама *ока* и *педаљ* у лексикографским обрадама није додељен никакав квалификатор, али се на основу семе ‘стара мера’, која указује на другачији мерни систем у прошлости, оне могу сврстати у историцизме. Пошто је реч о принципу мерења у којем се као јединица узима ентитет другачији од савременог, установљеног на интернационалним вредностима, може се рећи да овакав став у потпуности кореспондира с оним што је утврђено у лексиколошкој литератури. И на крају, лексема *ага* је у *Речнику* САНУ оква-

лификована као застарела, док је у Матичином једнотомном речнику уврштена међу историцизме. На основу онога што је речено, овај пример сврстан је у домен историјске лексике. Дакле, као што се види, неки примери су очигледни елементи историјске лексике, иако у речницима изостају таква одређења; затим, у различитим речницима не постоје једнообразне квалификације исте лексеме: или су оне различито одређене или у неком од речника у потпуности изостаје било каква квалификација. Наравно, проблем представљају и примери двојаке употребе скраћеница за застареле речи: *арх.* и *заст.* у нашим речницима. У лексиколошкој терминологији препоручује се употреба ознаке *арх.* у оним случајевима када смо сигурни да је реч о стилској функцији употребљене застареле речи. Квалификатор *заст.* би у том случају имао нормативно обележје. Али извесно је да је језичко осећање лексикографа један од неизоставних параметара приликом одређивања и класификовања лексике према временском критерију.

5. Функционална обележја пасивне лексике у Андрићевим делима

Анализа пасивне лексике у наведеним делима показује да је писац наменски бирао одређене лексеме карактеристичне за његов специфичан језичко-стилски израз, а уједно усклађене са тематским и друштвено-историјским оквиром приповедака.

Историцизми имају у првом реду номинациону функцију, с обзиром на то да именују реалије из одређених домена за које не постоји другачији језички израз. Историјски обојена лексика забележена у разматраном корпусу може се поделити по тематским групама које се односе на: а. занимања, занате, звања, титуле, дужности и функције – *ага, аскер, бег, валија, везир, витез, гувернер, заптија, јатак, кадија, кајмакам, кмет, конзул, миралај, низам, паша, хајдук, халиф(а)*; б. војну хијерархију – *витез, аскер, миралај, низам, паша, фрајкор, харамија*; в. новац и материјалну надокнаду – *бир, грош, каима*; г. административно-правне, социјалне, верске појмове – *Диван, кадилук, каурин/каурум, кмет, пашалук, срез*; д. трговину и угоститељско-занатске појмове – *еснаф, хан*; ђ. национална и политичка обележја – *Османлије*; е. мерне јединице – *ока и педаљ*.

Лексичким архаизмима, на другој страни, постиже се стилско нијансирање књижевног текста, с обзиром на то да према себи имају одговарајући синоним у савременом језику. Овим типом лексике Иво Андрић веродостојно оваплоћује живот из босанског миљеа и прошлости – *(х)азна, баца, вид, вилајет, газија, дегенек, душеклук, кулук, хан* итд. У грађи откривамо и спорадичне примере

семантичких архаизама:⁴ *теркија*, *конак*, као и лексичко-фонетских:⁵ *одежда* и *отешчати/отешчан*. Све ове врсте архаизама у служби су истицања колорита епохе коју Андрић описује, што значи да одговарају времену о којем текст саопштава те имају нормативну функцију. Како наводи М. Радовић-Тешић, „препоручљиво би било употребљавати квалификатив арх. само у оним случајевима [...] када је реч о стилској функцији употребљене застареле речи. Тиме би квалификатив арх. имао пре свега стилско обележје, а заст. само нормативно” (Радовић-Тешић 1982: 261). Оваква констатација има упориште у језичком осећају самог лексикографа и његовог поимања језичког стандарда. Стога ћемо у даљем раду покушати да прикажемо које су лексеме у Андрићевом тексту само застареле, карактеристичне за период о којем говори, а које заиста имају стилску функцију.

Стилска функција архаизама понекад је у знатној мери мотивисана пореклом речи, у првом реду из турског језика. И у нашем корпусу највећи део потврђених архаизама и застареле лексике, као и оне историјске, припада управо турцизмима⁶ или су посредством турског језика примљени у српски. Велики број турцизама се у потпуности одомаћио па их изворни говорници српског језика и не осећају више као позајмљенице. Припадају општем лексичком фонду, развијена им је полисемантичка и деривациона структура и лишени су било каквог експресивног значења (Ђинђић 2010: 60). У време настанка наших речника, а при том мислимо на *Речник* Матице српске и *Речник* Српске академије наука и уметности, „велики број ексцерпираних турцизама је био део општег лексичког фонда, док данас припада застарелом лексичком фонду” (Ђинђић 2010: 61). Појава изласка појединих група лексема из активне употребе самим тим није евидентирана и данас се сусрећемо са бројним примерима који нису у речницима оквалификовани као архаични или макар само као застарели, а на основу језичког осећања савремених говорника, несумњиво припадају пасивном фонду. Управо те недоследности у бележењу могу бити препрека приликом идентификације стилске маркираности архаичне лексике. Као што ћемо

⁴ То су јединице које живе у савременом језику, али им је једно од значења замагљено, неактуелно, (Радовић-Тешић 1982: 259; Маринковић 2012: 492-493).

⁵ Представљају онај тип лексичких јединица које према себи имају у активној употреби савременог језика синонимну реч истог корена, али са мало измењеним звуковним обликом (Радовић-Тешић 1982: 259).

⁶ Међутим, како М. Ђинђић примећује у својој докторској дисертацији, број турцизама у савременом српском језику свакако није онолики коликим га приказује Шкаљићев речник. Број турцизама се непобитно смањује, многи су се повукли из активне употребе или је дошло до извесних семантичких адаптација и модификација, „до развијања нових значења и нових деривата” (Ђинђић 2013: 6). Иста ауторка даље закључује да су и резултати анализа различитих корпуса и савремених књижевних дела показали да од скоро 9000 турцизама из Шкаљићевог речника, данас у стандардном српском има свега трећина, с тим да стабилан статус има најмање 1000 турцизама (Ђинђић 2014: 39–44).

показати на примерима, код појединих лексема, речници различито одређују њихове статусе или то одређење чак изостаје у речничком чланку.

Турцизми у делима савремених писаца били су чест предмет досадашњих истраживања (Ћинђић 2010: 61). Због обиља такве лексике у текстовима И. Андрића, Б. Станковића, П. Кочића, Ј. Лазаревића, њихова дела неизоставно су пратили глосари, док данас нема потребе за тим, јер писци углавном користе одомаћене турцизме. Такви глосари могу да буду добре смернице приликом одређивања или макар наслућивања статуса лексема, јер су тамо, неретко, наведене управо оне које поред тога што су и речи страног порекла, уједно улазе у пасиван фонд. У нашем истраживању глосар је био смерница помоћу које смо долазили до веродостојних примера, вредних анализе. У овом делу рада биће истакнути они примери који су резултат свесне употребе архаизама у наративном поступку како би били одвојени од оних примера у којима писац посеже за застарелом лексиком карактеристичном за период и поднебље о којем пише. Будући да не постоје тачно одређени параметри за овакво супротстављање архаизама застарелој лексици, у њиховом тумачењу важну улогу имаће контекст и тематско-фабуларни оквир приповедака.

Иако је архаизам *хазна* замењен синонимом *благајна*, употребом наведеног турцизма у примеру: *И не врати у царску азну* (ПА, 39) писац наглашава значај и величину турске империје у време кад се дешава радња у *Проклетој авлији* и његовим избором појачава експресивност. Уз то треба имати у виду да се радња романа једним својим делом одиграва на турском тлу.

Слично је и са придевом *механски*, турског порекла, који у примеру: *Весела браћа која заборављају да поштенo платe или механски разбијачи и уколицие* (ПА, 16), такође, има функцију стилског и експресивног маркера. Уместо придева *кафански* писац се одлучује за наведени турцизам како би истакао негативан однос према особама описаних склоности.

Издвојићемо два примера употребе етнонима, који су у речницима оквалификовани као застарели, мада је у тексту очигледна њихова стилска улога. *Арнаутин* је употребљен уместо савременог облика Албанац у примеру: *Једном је у Сарајеву, на пазару, видео како је неки Србин пробо Арнаутина* (АВ, 76); у другом примеру некадашња становница Мисира назива се Мисирком уместо данас уобичајеним изразом Египћанка: *Имао сам ја жену Мисирку* (ПА, 22). Уводећи застареле варијанте ових етнонима веродостојно се подражава не само период дешавања радње, већ се истиче и пишчев став односно став његових ликова према одређеној етничкој припадности личности за које се везује. Застарели називи отклањају неутралан пишчев однос, што имплицира да су особе именоване облицима *Мисирка* и *Арнаутин*, као припадници одређених етничких група, биле различито карактерисане и као такве другачије доживљаване у миљеима, који су неминовно били прожети и турским живљем. Из самог контекста види се да се за лексему *Арнаутин* веже се негативна

конотација, док за лексему *Мисирка* – позитивна, благонаклона. С аспекта говорника савременог српског језика облик *Мисирка* упућује на становника некадашње египатске трансконтиненталне државе, док форма Египћанка асоцира на становницу земље данашње североисточне афричке државе. Због постојања оваквих стилских примеса, оправдано је запитати се да ли би уз ове етнониме био пригоднији квалификатор *арх*.

У вези с претходно изнетим, поменућемо и застарели топоним, тачније астионим *Стамбол*, забележен у примеру: *Фратри су послали у Стамбол фра-Тадију Остоића* (ПА, 11). Писац је имао могућност да употреби савремени назив Истанбул или још старији назив – Цариград (старословенски превод грчке речи), међутим, он се опредељује за стари назив овога града коришћен на словенским територијама под османском управом. Ако узмемо у обзир да је у *Проклетој авлији*, делу из ког је и узет пример, Цариград топоним који писац често користи да означи тај град или све што је у вези са њим, оправдано је овај назив одредити као стилски немаркиран; зато у ретким приликама употребљава *Стамбол*, како би указао на дистинктивну стилску функцију ове лексеме. Она је уграђена у оне контексте у којима се помињу људи или предели и поднебља под турском влашћу измештени из централног, азијског дела царевине. Тако писац ствара дихотомију Цариград–Стамбол, при чему први топоним има неутралну нијансу, док је други стилски обојен, изражава пишчево виђење једног насељеног места из визуре људи с Балкана и становништва тог града. Овако контекстуално условљена употреба лексеме *Стамбол* оправдано би била архаична.

У РСАНУ лексема *баца* одређена је као застарела, премда у контексту може бити стилски условљена те стога одређена као архаична: *Пели се и гледали кроз бацу како Аника замиче за брег* (АВ, 63). Узимамо у обзир да се писац определио за овај турцизам превасходно да би избегао синтагме којима се он преводи. Непознатост и непрозирност саме лексеме још више интензивирају радњу изражену глаголом са значењем праћења, ухођења. Тако се радњи додаје ефекат мистериозности, забрањености и недопустивости.

Лексема *вид* је у речнику истакнута као застарела: *За вида, она би, тако сједећи, претурала хрпу његових слика и фотографија, које су је необично веселиле и узбуђивале, и које би јој он само ријетко објашњавао* (ММ, 100). У датом примеру она кореспондира с именицом *видело*, која означава ‘обданицу, део дана до заласка Сунца’. Употреба краћег облика стилски је пригоднија јер дуги акценат доприноси архаичности и делотворније употпуњује пишчеву слику предочене радње.

Слична ситуација је и код застарело оквалификоване лексеме *зембиљ*: *Ступио је свој зембиљ од плетеног рогоза...* (ПА, 51). У Матичином *Речнику зембиљ* је дефинисан као ‘торба или мрежа за ношење нечега’. Избором застареле речи

појачава се сликовитост и сугестивности израза, због чега дату лексему можемо с правом окарактерисати као архаичну.

Још једна у низу лексема које су у речницима одређене као застареле, али са приметном архаично-стилском функцијом, јесте именица *газија*, за коју се наводи значење ‘херој; разметљивац’: *Газија плаћа и излази из дућана отресајући се и дрхтурећи* (АВ, 53). Основној семантици лексеме, која подразумева особину храбрости, неустрашивости, разметљивости супротставља се контекст у којем је употребљена. Антитеза се заснива на слици у којој се особа с наведеним особинама понаша супротно. Одабравши овакво лексичко решење писац појачава експресивност истичући контраст успостављен између семантичког садржаја лексеме и пропратних радњи описаних глаголским прилозима у реченици. Придајући јој ту компоненту, као и у претходним примерима, отварамо питања могућности означавања ове лексеме као архаичне.

У примеру: *И држао их у својој Авлији у каквом – таквом занту и реду* (ПА, 36), Андрић употребљава архаизам *зант* напореда са речју *ред*, којом се данас у језику објашњава тај турски архаизам. Стилска маркираност и ефектност заправо и јесте добијена преко ове напоредне синтагме сачињене од архаичне речи страног порекла и домаће. Строгоћа и дисциплина којом је Карађоз држао хапсенике и затворенике интензивиранија је пишчевим одабиром двеју речи скоро идентичног значења. У таквом синтаксичком конструкту, застарели турцизам долази до изражаја, као и његова стилска функција.

Изнећемо још нека запажања у вези са историцизмом *хан*. Иако смо само у Матичином једнотомнику нашли квалификацију за овај историцизам забележен у примеру: *Мучен том жељом, он је, враћајући се једног дана са малог имања у Љубижди, свратио у Крстинице хан на главној раскрсници* (АВ, 31), можемо наслутити његову стилску маркираност па стога он не би имао номинациону вредност. С тим у вези је и неминовно питање да ли би онда ову лексему требало сврстати у архаичну. Заправо овај пример је сличан архаизму *конак*. Писац користи лексеме *хан* и *конак*, речи турског порекла, с тежњом да одели у читаочевој свести турско тј. страно, туђе од мештанског, домаћег, блиског. У таквим сликама осим што свакако доприноси јачању обриси датог периода под турском влашћу, намерно скреће пажњу на то да је домаћи живаљ био под стегамa Турака и Турске царевине: и у културном и у политичком и духовном погледу. И прожимајући све те аспекте ради добијања целисходније приче и слике онога што жели да прикаже, избор застареле лексике страног порекла кључан је и сугестиван потез у наративном поступку.

Дакле, приметно је да су многе лексеме из наше грађе у речницима означене само као застареле, али заправо би с правом требало да буду обележене као архаичне. Превиђање стилске маркираности при лексикографској обради овог слоја лексике разумљиво је ако се има у виду да је за такво тумачење некада неопходно имати у виду целокупну структуру једног књижевног текста. Тај

посао знатно би био олакшан уколико би се на ширем корпусу спровела опсежна лексиколошка истраживања на основу којих би били постављени јасни параметри за разликовање застареле лексике без стилске функције од оне са стилском употребном вредношћу.

6. Закључак

Ово истраживање је само један прилог расветљавању пасивне лексике и њене језичко-стилске функције у одабраним текстовима Иве Андрића. Отежавајућа околност свакако јесте неуједначена и неистоветна детерминација статуса оних лексема у нашим дескриптивним речницима (РСАНУ, РМС и РСЈ) за које смо претпоставили да би могле припадати пасивном лексичком фонду; премда Иво Андрић и јесте од оних писаца чија су дела ексцерпирана у циљу израде дескриптивних речника. Будући да постоји велики раскорак између временског оквира настајања ових речника и неминовног природног процеса развитка и еволуције језика, покушај одређења застареле лексике са синхроног становишта јесте дискутабилан и често непрозиран. С једне стране, за добијање обухватнијих и егзактнијих података потребан је знатно шири корпус, којим би била захваћена кључна дела Иве Андрића; а с друге стране, неопходна су емпиријска истраживања која би открила однос савремених говорника према лексиси овог типа, спроведна уз обавезно укључивање параметара као што су узраст, образовање, економско-социјални статус итд.⁷ За такав вид истраживања потребан је репрезентативан узорак, у квантитативном смислу, лексике за коју се претпоставља да припада пасивном фонду.

Овим скромним истраживањем, на ограниченом лексичком корпусу, покушали смо да укажемо на изузетан Андрићев стил који се реализује помно одабраним лексичким средствима која недвосмислено и веродостојно указују на друштвене, историјске, политичке прилике битне за контекст дела, а истовремено помажу и у карактеризацији ликова и тематском оквиру. Он с успе-

⁷ И. Маринковић (2012) спровела је мини-анкету међу ограниченим бројем факултетски образованих говорника српског језика, додуше на примеру турцизама. Издвојила је три групе употребне вредности турцизама наглашавајући да закључци нису коначни, а још мање у великој мери поуздани. Битно је истаћи да је она у свом истраживању приказала само оне турцизме за које је већина испитаника имала исти или сличан осећај, што нас опет оставља ускраћенима за одговор о статусу оних који нису укључени у истраживање. У њеној другој подели можемо приметити оне турцизме за које смо нашим истраживањем успели да установимо статус било архаичне било историјске лексике. То је управо група турцизама који су некад били у живој употреби, али су пред разним цивилизацијским и друштвено-историјским превирањима изгубили своју актуелност. Као и ми, И. Маринковић у ову скупину убраја сл. примере турцизама: *валија, миралај, кајмакам, дегенек, заптија, низам, теркија*. Заправо то и јесте један од закључака и нашег истраживања – велики део наше анализиране пасивне лексике и припада турцизмима.

хом осветљава колорит времена и простора у којем његови јунаци живе служећи се историјском и застарелом лексиком, нарочито оном која је стилски маркирана.

Насупрот увреженом мишљењу да се турцизми, аналогно томе и архаизми, јављају најчешће у говору ликова муслиманске средине (Живковић 1997: 294–295), анализирани приповетке и контексти које смо издвојили показују да се архаизирани турцизми јављају и у говору ликова хришћанске средине, нпр. у говору фратора (*Проклета авлија*), као и у говору приповдача (нпр. у приповеци *Мара милосница*, када се описује радња у кући Памуковића). У истој приповеци, као и у приповеци *Аникина времена* бројни су архаизми, опет турског порекла, који доприносе сликовитијем приказу начина живота у Босни (називи турске администрације, предмети из свакодневног живота, титуле и звања).

Међутим, овим радом покушали смо разграничити застарелу лексику од архаичне. Показали смо да многа лексикографска решења, нарочито она која се тичу застареле лексике, могу бити доведена у питање. Указујући на пишчев намерни избор речи турског порекла, које припадају пасивном фонду, осветлили смо њихову стилску маркираност која им је недвосмислена пропусница у групу архаизама. Дакле, таква лексика осим што је застарела, она је и архаична јер је стилски обојена.

ИЗВОРИ

ПА: Андрић, Иво (1981). *Проклета авлија. Сабрана дела Иве Андрића*. Београд: Просвета.
 АВ: Андрић, Иво (1981). *Аникина времена. Сабрана дела Иве Андрића*. Београд: Просвета.
 ММ: Андрић, Иво (1981). *Мара милосница. Сабрана дела Иве Андрића*. Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Деретић, Јован (2007). *Историја српске књижевности*. Београд: Графипроф.
 Ђинђић, Марија (2010). Турцизми у савременом српском књижевном језику. *Ријеч*. 57–63.
 Ђинђић, Марија (2013). *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
 Ђинђић, Марија (2014). Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа). *Лингвистичке актуелности*. 24: 39–44.
 Ђинђић, Марија и Данијела Радоњић (2012). Улога турцизама у обликовању света Андрићевих приповедака (1925–1941). У: *Иво Андрић – Књижевник и дипломата у сјени двају свјетских ратова (1925–1941)* (ур. Бранко Тошовић). Грац: Institut für Slavistik der Karl–FranzensUniversität Graz – Београд: Београдска књига. 461–468.
 Живковић, Драгиша (1997). *Европски оквири српске књижевности V*. Београд.

- Маринковић, Ивана (2012). Преглед лексике у тематски сродним приповеткама Ива Андрића. У: *Иво Андрић – Књижевник и дипломата у сјени двају свјетских ратова (1925–1941)* (ур. Бранко Тошовић). Грац: Institut für Slavistik der Karl–Franzens–Universität Graz – Београд: Београдска књига. 489–502.
- Мелвингер, Јасна (1984). *Лексикологија*. Осиејек: Педагошки факултет.
- Палавестра, Предраг (1991). *Књижевност – критика идеологије*. Београд: Мала библиотека Српске књижевне задруге.
- Поповић, Душанка (2014). Из лексике у роману Травничка хроника. У: *Андрићева хроника* (ур. Бранко Тошовић). Грац: Institut für Slavistik der Karl–Franzens–Universität Graz – Београд: Београдска књига. 819–838.
- Радовић-Тешић, Милица (1982). Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ. *Лексикологија и лексикографија*. Београд: Српска академија наука и уметности – Нови Сад: Матица српска. 257–262.
- Ристић, Стана (2006). *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*. Београд: Институт за српски језик САНУ. 94–95.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. I–. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСЈ: *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Станојчић, Живојин, Поповић, Љубомир (2008). *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Џацић, Петар (1992). *О Проклетој авлији*. Београд: Мала библиотека Српске књижевне задруге.
- Шипка, Данко (2006). *Основи лексикологије и сродних дисциплина, друго, измијењено и допуњено издање*. Нови Сад: Матица српска.
- Шкаљић, Абдулах (1989). *Туризми у српскохрватском језику*. Сарајево: Свјетлост.

Mirela Ivanić

ARCHAIC AND HISTORICAL LEXICON IN SELECTED NARRATIVES BY
IVO ANDRIĆ

Summary

The paper deals with the archaic and historical lexicon of the selected narratives (*Prokleta avlija*, *Anikina vremena*, *Mara milosnica*) by Ivo Andrić. First, attention is paid to the definition of archaisms and historicism. Then is observed their status in dictionaries, the way they access the lexicographers and then analyzed their usage and stylistic value in selected texts. It was found that there are some inconsistencies in determining the outdated and archaic lexicon. We tried to show that that lexemes, which are qualified as obsolete in dictionaries, possess certain stylistic effects and function in the narratives, and in this regard it is preferable to look at them as archaisms.

Key words: archaism, historicism, semantic, style, lexicology.

Мср. Мирела Иванић, студент докторских студија
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Др Зорана Ђинђића 2
Нови Сад
Србија
Имејл: *mirelaivanic25@gmail.com*